

НАУКОВІ СТАТТІ

*Адамський В.Р.
м. Хмельницький*

ЗАСНУВАННЯ ТА ВІДНОВЛЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПРОСВІТНИЦЬКИХ ТОВАРИСТВ НА ПОДІЛЛІ У ГРУДНІ 1918 р. – КВІТНІ 1919 р.

У статті аналізується процес заснування та відновлення діяльності просвітницьких організацій Поділля доби Директорії УНР. Продемонстрована участь інтелігенції та селянства у створенні товариств „Просвіта”. Охарактеризовано допомогу у цьому процесі органів державної влади та місцевого самоврядування, передусім губерньського та повітових земств.

Ключові слова: товариства „Просвіта”, Поділля, Директорія УНР, культурно-освітня діяльність, державна влада, земство, інтелігенція.

Однією з найхарактерніших рис, що визначала політику гетьманату П. Скоропадського у ставленні до громадських культурно-освітніх організацій, виступала певна системність у застосуванні можливого репресивного арсеналу з метою обмеження впливу їхньої діяльності на широкі верстви громадянства. Практичний вияв такої політики досить виразно проявлявся в усіляких утисках місцевих адміністрацій щодо просвітницьких товариств, переслідуванні їхніх активістів, забороні на проведення мистецьких та культурно-освітніх заходів.

Відтак більшість осередків охопила атмосфера моральної пригніченості та безперспективності. Під цей вплив попала навіть така потужна організація, як Женишківська Летичівського повіту. З приходом „чужих людей” були розбиті не лише райдужні надії, а й вчинено великий „плач та стогін”. „Занепала діяльність „Просвіти”, – пише голова осередку В. Ф. Плінський. – Похілились сумно голови діячів і опустились руки... В установах почали глузувати з української мови і прикидатись „ніпониманием хахлацкого языка”. Повітова Управа засипала українські школи паперами на російській мові, а учителям зроблено „внушение” вживати тільки російську мову. Українські надписи, штемпеля і вивіски заміни-

лись російськими. А „Просвіта”... Над „Просвітою” кружляють коршуни. „Просвіта” усім стала більмом на оці. Книгозбірні „Просвіти” „виробити” із школи; читання і вистави „запретить”; видатних діячів „арестувать”, учителів школи, як співробітників „Просвіти” „перевести” в далекі села, а з учителів, призначаємих в Женишківську школу „взять обещание” не приймати участі в „Просвіті”, а саму „Просвіту” „закрити”. Коротко і ясно. І всі ці заходи вживає невеличка купка людей Повітової Управи” [1].

З наведеними оцінками щодо можливостей роботи на ниві культурно-освітньої діяльності за доби гетьманату перегукується матеріал Г. Шеремета, опублікований у газеті „Село”. Відвідавши одне з подільських сіл, він також застав жахливу картину. „Дізнаюсь, що „Просвіта” вже от чотири місяці, як закрилась, з знайомих дехто попав до в’язниці, дехто зовсім виїхав і перебуває в іншому безпечнішому місці. Решта ж сидить мовчки, заховавшись по хатах і не вигляне. Немає вже ні вечірок, ні зібрань. Тихо... І ця тиша, цей спокій огорнули всіх, обвіяли якимсь смутком” [2].

Місцеві гетьманські адміністрації піддавали забороні навіть ті проекти, які мали виражене загальнонаціональне значення. Приклад останнього досить яскраво ілюструє відомий громадський діяч В. Січинський, який тривалий час обіймав посаду секретаря Подільського товариства „Просвіта” [3]. 4 грудня 1918 р. у газеті „Село” він розмістив статтю „Українська демократія і наші полонені”, в якій загострив увагу на важких умовах перебування українських вояків (поганий одяг, неситна їжа, різні захворювання), котрі поверталися в Україну з фронтів Першої світової війни. Причину такого становища автор пояснював тим, що гетьманський уряд цій проблемі присвячував досить мало уваги. За оцінкою В. Січинського, на справу поліпшення становища полонених було асигновано декілька сотень тисяч карбованців, але цього було вкрай замало.

Аби полегшити справу українських військових, представники громадськості, об’єднані у Всеукраїнську спілку земств, зініціювали провести у середині вересня 1918 р. „тиждень полонених”, у ході якого планувалося по усіх містах, містечках та селах України зібрати кошти на допомогіві акції. До справи прагнули залучити й інші інституції, зокрема народні управи, різні культурно-просвітні організації, кооперативні установи, товариства „Просвіти” тощо. Збір коштів передбачалося проводити у різний спосіб – шляхом улаштування вистав, концертів, урочистих походів і т. д.

До практичної реалізації благодійного проекту виявило бажання долучитися Подільське товариство „Просвіта”. Активістами було розіслано відозви усім культурно-освітнім організаціям губернії, а також розроблено низку інших організаційних заходів. Однак перед самим збором коштів надійшла телеграма від Міністра внутрішніх справ І. О. Кістяківського з категоричною заборороною проведення будь-яких акцій. Причини тако-

го ставлення високого посадовця до справи допомоги полоненим В. Січинський вбачав лише у тому, що цю акцію організували представники української демократії. Була неприхована боязнь перед тим, що народ з прихильністю поставиться до демократичних структур тогочасного суспільства [4].

Подібних прикладів можна навести чимало [5]. Але у контексті нашого дослідження наведеними фактами ми обмежимося, спрямувавши зацікавленого читача до спеціальних розвідок на цю тему [6].

З утвердженням на Поділлі владних структур Директорії УНР ситуація на цій ділянці культурно-освітнього життя радикально змінюється. Відтепер товариства „Просвіта” мали можливість не лише проявити власну ініціативу в реалізації своїх статутних завдань, але й могли сподіватися на підтримку та допомогу з боку держави [7]. Усе це вкрай позитивно вплинуло на процес відновлення просвітницьких організацій та спонукало національно налаштованих громадян до заснування нових осередків.

На початку грудня 1918 р. В. Січинський виступив з програмною статтею, яка присвячувалася засадничому аспекту діяльності культурно-освітніх організацій за умов нових революційних змін. На думку автора, історичний перебіг подій в Україні 1905 та 1917 рр. неспростовно довів позитивний вплив демократизації суспільно-політичного процесу на активізацію проявів творення нового культурного життя. Саме в цей час масово повстали культурно-освітні товариства „Просвіта”, які не лише згуртували навколо себе свідому частину громадянства, але й своєю невтомною працею виплекали плеяду нових борців за кращі ідеали країни та цілого світу.

Однак будь-яка революція вимагала свідомих та завзятих народних борців, здатних посісти адміністративні та військові посади задля організації нового життя. Йдучи на нові ділянки роботи вони немов би залишалися осторонь тих товариств, в яких пройшли серйозний вишкіл. Останні, таким чином, позбавилися найбільш активного громадянства, аж поки їх мали заступити нові сили. Цей перехідний період вкрай негативно відбивався на роботі кожного осередку. Пам'ятаючи це, стверджував В. Січинський, ми повинні докласти максимум зусиль, аби на жодну хвилину не загальмувати роботу просвітницьких організацій. Адже те, що закладається в революційну добу, залишиться міцним на довгі роки.

Врешті, в культурно-освітніх інституціях народжуються нові ідеї, нові форми життя, нові шляхи їхнього досягнення. Відтак товариства стають найкращими центрами культури, творчості та знання. З урахуванням і цих факторів В. Січинський закликав усіх свідомих громадян долучатися до роботи в просвітницьких організаціях, адже втрачений час та можливості повернути буде практично неможливо [8].

Крім активних просвітян, справі відновлення діяльності культурно-освітніх товариств та заснуванні нових велику увагу починають приділяти органи державної влади та місцевого самоврядування. Департаментом позашкільної освіти та дошкільного виховання Міністерства народної освіти, який очолювала С. Ф. Русова, була розроблена тимчасова інструкція губернським інструкторам позашкільної освіти. У відповідності до приписів цього нормативного документу інструктори мали виявляти турботу не тільки щодо реєстрації товариств, але й сприяти тому, щоб останні отримали зразки заяв для набуття юридичного статусу. На них же поклався обов'язок контролювати процес надсилання усіх необхідних документів для реєстрації до відділу позашкільної освіти або Окружного суду [9].

Втім, інститут інструкторів не міг вповні виконати покладених на нього надій в частині надання суттєвої допомоги задля відродження просвітницького руху. Цьому були свої пояснення. До прикладу, у відділі позашкільної освіти при Подільській губернській земській управі на час протигетьманського повстання працювало 13 осіб – завідуючий та 12 інструкторів. Із них на початку 1919 р. двоє було мобілізовано до війська, а четверо залучено до громадської праці. Отже, у відділі залишалося шість інструкторів, три з яких були практикантами. Але і це ще не все. Один інструктор вважався у відрядженні і був прикріплений до Балтської повітової народної управи [10].

У процесі творення просвітницьких організацій на новому етапі суспільного розвитку насправді брало участь чимало усіляких інституцій та представників різних соціальних верств. Так, наприкінці 1918 р. із закликом утворювати нові „Просвіти” виступила Подільська губернська народна управа [11]. Її посадові особи намагалися на теоретичному рівні обґрунтувати практичну значимість просвітницьких організацій в конструкції системи позашкільної освіти. Зокрема, завідувач відділу позашкільної освіти Подільської губернської народної управи М. Ільїнський запропонував власний план, що був базований на твердих принципах. На його думку, товариства „Просвіта”, маючи під собою історичний ґрунт, мали виняткове право на репрезентацію інституту позашкільної освіти. На кшталт навчального закладу в системі шкільництва, „Просвіти” в позашкільній освіті повинні були відіграти таку ж саму роль – виступати не адміністративними чи організаційними органами, а лише як просвітницька установа [12].

За територією своєї діяльності культурно-освітні організації мали поділятися на сільські, волосні, повітові, губернську та міські. Головна роль у заснуванні та утриманні „Просвіт” відводилася повітовим земствам. Роль волосних самоврядних органів полягала у наданні певної допомоги

повітовим земствам в організації просвітницьких осередків, які отримували державні фінанси та завдяки власній ініціативі збільшувати кількість сільських „Просвіт”. Натомість основна роль губернського земства зводилася до надання допомоги інструкторським персоналом, науковими силами та матеріальними цінностями – книгами, приладдями, коштами і т. ін. Наукова праця з розробки усіх форм діяльності мала провадитися через відділ позашкільної освіти.

Окресливши участь і функції земських органів у справі організації позашкільної освіти, М. Ільїнський категорично зауважив при цьому, що за пропонованої схеми „Просвіта” залишається „цілком автономною”, тобто у своїй діяльності керується власним статутом. Автор проекту також застеріг, що його бачення, можливо, й містить певні помилки, але, попри це, вважав за необхідне поділитися ним з широким громадянством. Щобільше, вироблений проект з організації інституту позашкільної освіти був розісланий усім просвітницьким товариствам Подільської губернії [13].

Крім того, Подільське товариство „Просвіта” з метою систематизації та уведення планомірної роботи в діяльність „Просвіт” розробило спеціальну інструкцію, яка мала допомогти для організаторів повітових „Просвіт”. Документом передбачалося, що передусім повітовий організатор мав добре ознайомитися через повітового комісара, повітових інструкторів та Раду товариства „Просвіта” зі станом економічної та культурно-освітньої справи в повіті. Далі його безпосереднім завданням було згуртувати усі ідейні та свідомі українські сили, репрезентовані різними соціальними верствами – інтелігенцією, селянством, міщанством та ін. Потому необхідно було скликати конференцію „Просвіти” за участю представників з цілого повіту, на якій утворити повітову організацію з підпорядкуванням усіх наявних товариств у повіті, а також скласти план роботи для повітової, волосних і місцевих „Просвіт” з урахуванням інтелігентних сил, якими могло розпоряджатися товариство. Далі ставилося завданням найти спосіб, аби налагодити отримання часописів повітовим містом для подальшої доставки на місця. Обов’язковим елементом роботи просвітницьких організацій мало стати заснування при „Просвіті” гуртка, який би займався допомогою козакам та стрільцям збором білизни, взуття та інших необхідних речей [14].

Із закликотом утворювати „Просвіти” звернулася до вчителів Подільська губернська філія інформаційного бюро при Директорії УНР. У зверненні йшлося про те, що краді сини народу завжди йшли попереду, першими клали свою голову під сокиру ката у віковичній боротьбі з чорною реакцією та деспотизмом. Ніщо і ніколи не зупиняло їх. Коли ж „упав трон” і Україна стала вільною народ, з огляду на важкі наслідки реакції, темноту та національну несвідомість, не зумів зрозуміти Центральну Раду.

Його розбратом вкотре скористалися вороги, привівши до влади гетьмана. Але завдяки трудовим масам омріяна воля знову була здобута. Розпочалася „нова ера, ера нового, вільного, світлого життя”. Аби ворог знову не скористався з „народної темноти”, Подільська губернська філія інформаційного бюро при Директорії УНР закликала учителів до творчої праці, згуртування селянських мас та заснування просвітницьких осередків. „...будем збіраться, читать, балакать, думать, будем зводить з очей народу ту полуду котру зробила йому царська та гетьманська темрява, – йшлося у документі. – Хай не лякає нас те, що зразу може нас не зрозуміють, не схотять слухать; ні, цього не буде. Попередні тяжкі часи показали народу де правда; він прагне почуть живе слово, він прагне до світу, він шукає тих, на кого б йому опертись, в кому б знайти підтримку” [15].

Окремі ініціативи виходили й від жителів Подільського краю. Зокрема, організаційний гурток селян Кам'янецького повіту виступив із пропозицією заснувати при повітовій народній управі філію губернського інформаційного бюро, в якій мало працювати шість співробітників. З-поміж інших завдань, якими мала опікуватися нова структура, передбачалося й надання практичної допомоги в організації просвітницьких товариств [16].

Природно, що найактивнішими у справі заснування культурно-освітніх організацій виступала міська та сільська інтелігенція. Так, наприкінці листопада 1918 р. заходами учителів було засновано товариство „Просвіта” у містечку Ладижин на Поділлі [17], в с. Пелиповські Киричинці Летицького повіту та в с. Яромірка Кам'янецького повіту [18].

На початку грудня 1918 р. завдяки зусиллям адміністрації та учнів чоловічої гімназії м. Гайсин вдалося заснувати культурно-просвітній гурток, який своїм основним завданням вважав підняття національної свідомості серед молоді. Керівником нової структури було обрано директора школи. Члени організації відразу затвердили статут, а самі розбилися на чотири секції: літературно-наукову, аматорсько-артистичну, співочу та музичну [19]. У цей же час повстало товариство „Просвіта” в с. Кирсанівка Брацлавського повіту [20].

18 грудня 1918 р. просвітницький осередок відновив свою роботу в с. Рогізна Брацлавського повіту. На загальному зібранні головою обрали вчителя К. Панченка, писарем – С. Ружилю, скарбником – Я. Зіньку, членами ради В. Вовчука та Л. Біловуса. На Новий рік „Просвіта” влаштувала свято відкриття „Рідної хати”, під час якого з лекціями виступили лектори, місцевий хор виконав національний гімн та декілька народних пісень, а діти декламували вірші [21].

У с. Лозни Літинського повіту практично ніхто не дбав про громадську справу аж до часу повернення з військової служби місцевих вчителів Олійника та Гальчевського. За їхньої ініціативи справа швидко зрушила

з місця. До товариства відразу записалося двадцять членів [22]. Високою активністю в процесі заснування культурно-освітньої організації відзначалися й жителі с. Війтівці цього ж повіту. Тут за тиждень у члени „Просвіти” записалося до 40 членів [23].

13 грудня 1918 р. товариство „Просвіта” зорганізувалося в містечку Меджибіж [24]. Головою Ради обрали інспектора вищої початкової школи К. Заржицького. Члени товариства записалися для праці по окремих секціях [25].

За два дні, 15 грудня 1918 р., організаційні збори просвітницької організації відбулися в с. Великий Карабчієв. Тимчасову президію очолив учитель Є. Карачковський, діловодом обрали вчительку А. Артеменко та скарбником Т. Білика [26]. Місцеве селянство, зі свого боку, позитивно відгукнулося на відновлення діяльності „Просвіти” і охоче записувалося у її члени [27].

Уся трудова інтелігенція увійшла до складу товариства „Просвіта” с. Кібличі Гайсинського повіту, на загальні збори якого 18 грудня 1918 р. зібралася біля ста місцевих жителів. Під час засідання було затверджено статут організації та обрано ревізійний комітет і раду товариства. Останній доручили провести процедуру реєстрації установчих документів в Окружному суді. На різдвяні свята „Просвіта” на зібрані кошти улаштувала театральні вистави, хорові співи, музичні концерти [28]. Культурними ініціативами відзначалися й просвітяни с. Карабелівці та Вікнино цього ж повіту. В останньому випадкові особливу ініціативу проявив учитель початкової школи Козуб. На прохання селян місцевими осередками було влаштовано концерні програми з організацією вистав [29].

1 січня 1919 р. товариство „Просвіта” було засноване в с. Удрівці Куявської волості. Тут ініціаторами виступили селянин П. Очеретний та учитель А. Юрчинін. Заходами товариства також було відкрито Народний дім. У ньому влаштували дитячий садок на 75 дітей, музей старовинних речей та театр на 250 глядачів [30]. Цього ж дня „Просвіта” відновила свою діяльність у с. Іванівці Ушицького повіту. Головою осередку обрали В. Доліного, котрий щойно повернувся з полону [31].

До сотні членів на початку 1919 р. налічувала просвітницька організація с. Каміновата Балтського повіту [32] та с. Ладижинське Гайсинського повіту [33].

15 січня 1919 р. організаційні збори з метою заснування „Просвіти” відбулися в с. Кримка цього ж повіту, на яких доповідав учитель І. Поліщук. До осередку відразу записалося 36 осіб. На цих же зборах обрали раду у складі шести чоловік [34].

У січні 1919 р. просвітницька організація також була заснована у містечку Шаргород Могилівського повіту. Ініціатором ідеї виступив п. Гав-

рилів. На зустріч справі пішли майже всі вчителі та поштово-телеграфні працівники. На відкриті з промовою на українській мові перед присутніми виступив місцевий пан-отець [35].

14 січня 1919 р. культурно-освітній осередок було відкрито в с. Волоськи-Корючинці Летичівського повіту, до якого відразу вписалося 56 членів. Головою товариства обрали Криська, а секретарем Є. П'ясецького [36]. 21 січня 1919 р. завдяки зусиллям сільської інтелігенції просвітню організацію заснували в с. Літинцях Літинського повіту [37]. Наступного дня „Просвіта” постала в с. Роскошівка Гайсинського повіту. Найбільш активну участь проявили при цьому Д. Сокотнюк, Д. Дашенко, Н. Бортник, С. Мельник, Г. Юхимчик і Тарасюк. Записалося у товариство 50 членів [38].

На Різдяні свята 1919 р. „Просвіта” була заснована в с. Немичинці Проскурівського повіту, до якого записалося багато молоді. З боку ж старшого покоління особливого співчуття просвітницькій роботі не спостерігалося. „Нехай це роблять молодші, нам це не потрібно. Батьки наші й діди „Просвіти” не знали”, – стверджували вони [39]. Найбільш активними у заснуванні „Просвіти” виявилися місцевий пан отець Й. Крась, дяк Приймак, який відразу організував хор, Х. Крулік, Х. Комисливий, С. Суховий, І. Гуменний, Г. Зварич та ін.

20 січня 1919 р. „Просвіта” зорганізувалася в м. Зіньків Летичівського повіту [40], а наступного дня просвітній осередок був заснований у с. Теремполі Літинського повіту. Головою ради обрали У. Білаша, його заступником – У. Надольного, а секретарем – Н. Чорну. Загалом до осередку записалося 12 членів [41]. 26 січня 1919 р. на загальному засіданні жителів с. Попови Ушицького повіту також було ухвалене рішення про заснування „Просвіти” [42].

8 лютого 1919 р. „Просвіта” запрацювала у с. Янівці. Головою осередку обрали О. Народового. Вочевидь він був активним та авторитетним просвітянином, позаяк за короткий період часу до організації записалося понад 80 осіб [43]. У лютому 1919 р. культурно-освітні товариства відкрилися наразі в с. Чоботарівці, де у члени записалося до 50 просвітян, у с. Йолтухи, де також біля 30 селян виявили бажання стати членами „Просвіти” [44] та у с. Юрківці Томашпільської волості Ямпільського повіту [45]. 15 лютого 1919 р. організаційне засідання „Просвіти” відбулося в с. Стружка-Мала Ушицького повіту. Головою був обраний пан-отець В. Маркевич, товаришем голови – М. Н. Данилов, членами ради – К. Радецький, К. Пилипак, А. Смишняк, скарбником – В. Н. Панченко. До „Просвіти” записалася 51 особа [46].

Особливо жваво процес утворення нових просвітницьких організацій відбувався у Кам'янецькому повіті. На початку грудня 1918 р. товариство

„Просвіта” постало у містечку Купин. До ради осередку увійшли вчитель Т. Панчук, якого обрали головою, С. Кругуй, котрий виконував обов’язки секретаря та А. Бабій, обраний скарбником [47]. Рада товариства відразу перейнялася підготовкою різноманітних заходів до Різдвяних свят. У програму входило як ознайомлення селян із суспільно-політичними подіями в державі, у контексті чого обговорювалися матеріали з подільської періодики та відбувалося ознайомлення з біографіями народних борців, таких як В. Винниченко та С. Петлюра, так і у влаштуванні культурних програм. На заклик Ради товариства допомогти у постановці вистави відгукнулася практично уся інтелігенція, особливо ж учні Кам’янецької учительської семінарії [48]. Як наслідок такої активності, на початку січня 1919 р. до складу товариства уже записалося близько 69 членів [49].

22 грудня 1918 р. у день храмового свята товариство „Просвіта” заснували в с. Кугаївці Кам’янецького повіту [50]. Зібрання відкрилося досить урочисто – співом Шевченкового „Заповіту” та національного гімну „Ще не вмерла Україна”. Перед присутніми виступив Постолювський, який з’ясував роль і значення просвітницьких організацій у справі освічення народу. Далі діти декламували вірші, співали українських пісень, танцювали. До „Просвіти” записалося 63 члени. Була сформована Рада товариства, до якої увійшли вчитель О. Трач, В. Гой, П. Мельничук, В. Синяшка, М. Повна, В. Закревський, В. Сілевич. Також було обрано ревізійну комісію у складі М. Мудрого, П. Березовського та Т. Марущака [51].

Завдячуючи ініціативі місцевого учителя Гончара до просвітницької організації с. Слобідка-Рихтецька Кам’янецького повіту вступило біля 50 членів [52]. Його ж заходами було створено осередок і в с. Ходорівцях, до якого записалося 30 осіб [53]. 15 грудня 1918 р. організаційні збори відбулися в с. Цівківці цього ж самого повіту, під час яких в товариство „Просвіта” вступило 25 чоловік. Головою організації був обраний І. Кутянський, секретарем – учитель М. Самсонов, а скарбником – І. Ришительський [54]. У середині лютого 1919 р. ініціативний гурток с. Стара Гута також вирішив заснувати просвітницьку організацію. Над практичною реалізацією цієї справи дуже активно потрудився вчитель місцевої школи П. Мельник. Він опрацював статут, виніс його на загальне обговорення та після схвалення спрямував на реєстрацію до Окружного суду [55].

26 січня 1919 р. в помешкані Калинської школи також відбулися збори ініціативного гуртка із заснування товариства „Просвіта” в с. Калиня Кам’янецького повіту. З повідомленням про мету і завдання товариства виступив учитель місцевої школи С. Охримович. Під час засідання до товариства записалося 17 осіб. Був ухвалений статут товариства і відразу його надіслали до Окружного суду на реєстрацію. Збори закінчилися виборами керівних органів осередку [56].

„Просвіти” відкривалися й у інших населених пунктах Кам’янецького повіту – в селах Білій [57], Голенищеві, Параївці, Зеленча [58], Жердя, Безносківці, Швиршківці [59], Руда [60], Калинівці [61], Багновиці [62], Каменя [63]. Загалом за доволі короткий час на Кам’яниччині було зорганізовано 34 просвітницьких осередки [64].

У період Директорії УНР до справи відкриття „Просвіт” активно долучалися представники органів державної влади та місцевого самоврядування. Ними, зокрема, робилися спроби, аби до процесу заснування нових культурно-освітніх організацій залучити якомога більше селян. Звертаючись до них, редакція „Села” закликала „кому дороге діло визволення нашого народу з освітньої і культурної національної темряви, єднайтесь, гуртуйтесь і в повній згоді один з другим беріться до праці!”. Стрижнем об’єднання мали стати просвітницькі осередки, позаяк останні „єсть таке товариство, гурток, установа, яка через поширення освіти і культурно-національної свідомости веде своїх членів і всіх селян до кращої долі. „Просвіта” нам допоможе, бо „Просвіта” буде школою, де ми всі об’єднані бажанням світу, при допомозі прихильних до нас освічених людей, знайдем світ знання і певний шлях в нашій сучасній роботі. „Просвіта” нам допоможе, бо тільки через „Просвіту” можна здобути книжок і газетку. В „Просвіті”, як то єсть у нас, люде повинні сходитися для того, щоб розумну книжку та газетку почитати, щоб обміркувати в купці, що там пишеться, щоб побалакати лагідно, розумно про свої громадські та національні справи. І молоді, і старі, і діти, і батьки, і освічені і неосвічені, всі до „Просвіти” і там знайдете і освіту, і розумну розвагу” [65].

Частково заклик до селянства знаходив хороший ґрунт. Принаймні, можна навести окремі приклади, які яскраво засвідчують це. Так, за повідомленням газети „Життя Поділля” один селянин пройшов пішки 60 верств, аби отримати поради та консультації, як заснувати осередок [66]. У с. Колубаєвцях заходами місцевого голови Селянської спілки було також засноване культурно-освітнє товариство [67]. Велику програму культурно-освітніх перетворень поставило собі за мету реалізувати просвітнянське товариство в с. Біла [68]. Їхній ентузіазм захопив жителів із сусіднього села Чорна, які виявили бажання брати активну участь у житті товариства.

Гуртком селян і молоді був заснований просвітницький осередок в с. Андріївка Ушицького повіту. Запис у члени товариства відбувався досить жваво [69]. Селянин Ф. Левцюк виступив ініціатором заснування „Просвіти” в с. Цимбалівка Літинського повіту. 7 січня 1919 р. селяни зібралися на загальні збори, на яких було вирішено зібрати певні кошти на придбання книг, виписку часописів та ін. Однак при цьому не обійшлося й без висловлення критичних зауважень на адресу „Просвіти” [70].

У с. Гучні Гайсинського повіту селяни заснували товариство „Просвіта”, до якого увійшло 30 осіб. Головою товариства обрали П. Долинського,

його заступником – І. Загребельного, скарбником – С. Салого та писарем Т. Салого [71]. 4 лютого 1919 р. культурно-освітній осередок заснували в с. Шумівці Летичівського повіту. До нього відразу записалося 23 члени, а до осені кількість просвітян збільшилася до 32. Водночас просвітяни сформували раду товариства [72].

Серед ініціаторів заснування просвітніх організацій почасти зустрічаємо й представників місцевого духовенства. Зокрема, у с. Слобода Стрижавська Вінницького повіту просвітницьку організацію очолив псаломщик місцевої церкви Б. Безпальчук [73]. Також за участі пан-отця 2 березня 1919 р. свою діяльність розпочала „Просвіта” в с. Голосків [74].

Найбільш потужні товариства „Просвіта” намагалися розвернути свою діяльність у навколишніх селах. Так, Глібівська організація Ушицького повіту, яка налічувала понад 140 членів, 12 січня 1919 р. на загальному зібранні ухвалила рішення, яким зобов’язала Раду товариства звернутися за допомогою до губернської та повітової народних управ з метою відкриття чотирьох філій у сусідніх селах [75]. Йшлося передусім про організацію у них власних книгозбірень [76]. Ця ініціатива увінчалася успіхом, внаслідок чого структурні осередки були відкриті у Капустянах, Джурдживцях, Глибічку, Мар’івці та Гуті-Глібівській [77]. Просвітні організації були відкриті й у інших селах Ушицького повіту – Попова [78], Іванівні [79] та ін. Восени 1919 р. на черзі стояло питання утворення філій ще у кількох селах. Таким чином, практично вся волость була об’єднана навколо Глібівської „Просвіти” [80].

Навесні 1919 р. питання відкриття філій товариств „Просвіта” розглядалося на волосному учительському з’їзді Могилівського повіту. Ставилося завданням, аби кожен учитель подбав про заснування „Просвіти” у своєму селі [81]. Маємо повідомлення про об’єднання у березні 1919 р. 67 просвітницьких осередків Ушицького повіту у повітову спілку [82].

На початку квітня 1919 р. колектив газети „Життя Поділля” звернувся до Кам’янець-Подільської „Просвіти”, аби остання взяла на себе ініціативу щодо допомоги у створенні сільських осередків, виступивши перед останніми матірною „Просвітою”. „Гуди на села, треба насамперед найбільше пускати живучого проміння просвіти, – писалося у зверненні, – там треба шукати ґрунту, щоби можна було посіяти те, що вправила Українська Культура. Там це не пропаде, а дасть згодом великий урожай тим, хто візьме на себе цю працю. Численні „Просвіти” доньки живлять нарешті і саму матір „Просвіту”. Із верхом вернуть її те, що на їх було колись положено. Та сила єднання, що піде з центра, нечисленними проміннями вернеться назад, і тисячами ниток зв’яже матір з доньками.

Бажано було б побачити на прапорі Кам’янецької „Просвіти” живі слова Славетного Івана Франка.

*Викликай братерську згоду
Поєднай велику силу.
Щоби разом дружно стати
Щастя-волі добувати*” [83].

Жванецьке товариство „Просвіта” також допомогло заснувати осередки у навколишніх селах, а Ісаковецьку організацію вважало своєю філією, „або ще краще – своєю дитиною” [84]. Останнє до затвердження окружним судом Статуту організації погодилося на це, але з вимогою формулювання „цілком автономної” філії у справах провадження власної діяльності. Офіційно „Просвіта” була відкрита на Великдень 1920 р., хоча певні заходи розроблялися впродовж трьох місяців перед тим [85].

На загальні збори „Просвіти” тимчасовою радою було виготовлено та розіслано біля ста запрошень. На збори зібралось 43 особи. Головою обрали Т. Ляховецького, а писарем – О. Козловського. „В просторах і гарячих промовах” окремі члени ініціативного гуртка з’ясували значення культурно-освітньої праці для розвитку держави та наразі запросили присутніх вступати до осередку. Майже всі присутні записались [86]. Обрали президію, до якої увійшли переважно селяни. Гідне місце в її складі посіла жінка. Закінчилися збори співом національного гімну. За досить короткий час кількість членів Ісаковецької „Просвіти” зросла до 102 осіб [87]. О. Козловський згуртував біля осередку практично усю селянську молодь, яка користувалася в Жванці „дуже завидною славою, як національно свідомою і вихованою” [88]. В „Просвіті” висіли портрети Т. Шевченка та С. Руданського, котрий особливо шанувався у селі. Дописувач до газети „Наш шлях” стверджував, що в селі „існує справжній культ Руданського, цього поета сумного жарту. Молодь в самі радісні хвилини просить кого-небудь прочитати „Руданського” і читають дійсно уміючи, бо чують в його віршах свою душу, подих своєї долі осміяної й оплаканої” [89].

Досить важливим при заснуванні просвітницьких організацій виступало питання їхньої офіційної реєстрації. Центральна та місцева влада через свої органи та уповноважених осіб намагалася допомогти товариствам „Просвіта” [90]. Втім, далеко не усім з них вдавалося успішно справитися з цим завданням. Однак Поділля демонструє окремі приклади позитивного вирішення проблеми. Зокрема, навесні 1919 р. Женишківське товариство Летичівського повіту вдало пройшло процедуру офіційної реєстрації. Звертаючись до відділу реєстрації товариств Вінницького окружного суду, просвітяни подали чотири примірники Статуту та квитанцію Летичівської повітової державної скарбниці про сплату восьми карбованців гербового збору, позаяк неможливо було дістати гербових марок за їхньої відсутності в державних установах. Подання підписав голова товариства С. Мазур, писар Я. Мельник та шість членів організації, підписи яких в установлен-

ному порядку були посвідчені Женишківською волосною народною управою [91].

7 березня 1919 р. Вінницький окружний суд ухвалив постанову про реєстрацію Женишківського товариства „Просвіта”. Заслухавши справу „і маючи на увазі, що статут товариства не утримає в собі нічого протизаконного і складено згідно існуючим законним вимогамням”, суд постановив: „Женишківське Українське товариство „Просвіта”, яке народилось у селі Женишківці, Летичівського повіту на Поділлі, визнати належним до реєстрації і завести до реєстру товариств, не маючих на меті придбання прибутків, про що [...] і повідомити встановителів поверненням їм одного примірника статуту з надписом про реєстрацію” [92].

Затверджений Статут дає можливість визначити основні завдання та форму організації осередку. Метою своєї діяльності товариство визначило „розвиток і поширення громадської та національної свідомості серед української людності і для того, щоб допомогти просвітньому розвитку своїх членів, дати їм добру науку, корисну розвагу й допомогти здобути всі громадські і національні права і кращу долю” [93]. Задля її досягнення товариство планувало відкривати книгозбірні та читальні, упоряджати прилюдні читання та лекції, видавати книги, газети і листи для народного читання, відкривати різні школи для дорослих та дітей, засновувати стипендіальні фонди задля допомоги кращим учням продовжувати навчання, впоряджати „освітні мандрівки, народні гулянки, національні свята, урочисті походи”, збирати та зберігати старовинні речі, відкривати дитячі захистки, дбати про організацію гуртків для фізичного виховання дорослих і дітей, влаштовувати театральні вистави і вечори, входити у відносини з іншими „Просвітами” та інституціями з метою кращого виконання своїх завдань та ін. Аби оптимально організувати роботу, статут передбачав створення окремих відділів за напрямками діяльності.

Женишківське товариство мало право купувати та продавати нерухоме майно, засновувати капітали, отримувати допомогу, брати на себе певні обов’язки та відповідати у суді.

Членом організації міг стати кожен, незалежно від участі в інших громадських інституціях. Окрім засновників, рішення про вступ приймалося Радою товариства. Щорічно усі просвітяни вносили до скарбниці 12 карб. членських внесків. Загальним зборам надавало право збільшувати або зменшувати цю суму. Особи, котрі внесли у касу членський внесок за 25 років наперед, вважалися довічними членами.

Достатньо ґрунтовно у статуті виписано розділи про гроші та майно товариства, права та обов’язки загальних зборів та функції Ради осередку.

На перевагах офіційної реєстрації товариств „Просвіта” наголошував інструктор позашкільної освіти Могилівської повітової управи Зазулін-

ський. „Просвіта” в державі, – стверджував він, – повинна мати всі юридичні права, якими користуються всі інші інституції, як юридичні особи... Тільки маючи затверджений статут, кожна „Просвіта” має право на допомогу і буде братись на умот Губерніяльною та повітовими управами за для впорядження і удержання її на кошти цих управ” [94].

Кількісні показники щодо офіційно зареєстрованих товариств „Просвіта” ми можемо оцінити, проаналізувавши реєстр Кам’янець-Подільського окружного суду по місту та повіту за 1919 р. Згідно цих даних процедуру офіційної реєстрації пройшли такі товариства: Купинське, Жердецьке, Пудловецьке, Баговицьке, Калині, Старо-Гутянське, Удрівецьке, Рудське, Орининське, Яромірське, Гавриловецьке та Устьянське [95].

Таким чином, навесні 1919 р. на Поділлі функціонували сотні просвітницьких організацій. Дослідники неодноразово наголошували на кількості осередків станом на березень 1919 р. Як правило, оприлюднені цифри ґрунтувалися на інформаційних повідомленнях, які публікувалися в регіональній пресі. Так, зокрема, з’явилася цифра, що на Поділлі у цей час діяло 203 товариств „Просвіта” [96], з яких 34 – у Кам’янецькому повіті, 26 – у Ушицькому, 20 – у Проскурівському, 10 – у Летичівському, 12 – у Літинському, 14 – у Брацлавському, 13 – у Вінницькому, 5 – у Ольгопільському, 22 – у Ямпільському, 19 – у Могилівському [97].

Однак до цих цифр необхідно ставитися досить обережно. В умовах не налагодженої інформативної звітності було досить важко встановити точну кількість функціонуючих товариств. А цифри подекуди різняться досить істотно. Наприклад, за інформацією голови Ушицького повітового інформаційного бюро в повіті наприкінці зими 1919 р. функціонувало 3 волосних та 73 сільських просвітницьких організацій [98]. За іншими даними, яку подала ця ж газета „Життя Поділля” наприкінці березня на Поділлі нараховувалося до 300 „Просвіт” [99]. Наприкінці квітня 1919 р., за повідомленням знову ж таки „Життя Поділля”, у губернії уже нараховувалося біля 400 „Просвіт” [100].

Підтримка владних структур у заснуванні культурно-освітніх організацій дуже швидко передалася широким верствам громадянства. Це надавало сили та стимулювало до активної праці. Просвітницький діяч з Женишківського товариства С. Мазур у зв’язку з цим писав: „Взагалі тепер, коли „Просвіта” не турбується як перше за своє існування, коли вона може вільно розвернути свої творчі сили, свою інтенсивну працю, можна сказати, що в недалекому майбутньому селянство буде більш освічено і національно освідомлено, що безумовно поведе до кращого життя нашої людности й Неньки України” [101].

Однак не у всіх населених пунктах краю місцева інтелігенція однаково позитивно ставилася до просвітницької діяльності. Є чимало фактів,

які демонструють байдуже, а то й негативне ставлення до громадських організацій. Приклад останнього ми спостерігаємо в с. Багринівці Літинського повіту, де вчителька початкової школи „неприхильно відноситься до українства, української мови та „Просвіти”. Відтак вона проігнорувала реалізацію важливих для селянства проектів, пов’язаних із влаштуванням вечірніх курсів для дорослих, відкриттям бібліотеки та влаштуванням вистав [102]. Таку ж картину помічаємо в діяльності просвітницької організації с. Мала-Кужелівка Ушицького повіту. Із допису селянина до газети „Життя Поділля” дізнаємося, що „місцевий учитель, котрий пробув в селі більш 16 років, дуже гарно провадить навчання в школі, але зовсім не бажає працювати в „Просвіті”, навіть не записався в члени, хоча й були чутки, ніби він агітує між селянами проти „Просвіти”. Пан-отець і дяк хоч і записались в члени, ніхто їх не бачив в Просвіті, ніколи і нічим вони не допомагали, а відносилися весь час байдуже” [103]. Та все ж автор не полишав надії на те, що місцева інтелігенція спуститься зі свого „високого п’єдесталу” і допоможе „темному людові” організувати культурно-освітню справу і тим самим вирве його з темряви.

Разом з тим необхідно констатувати той факт, що не у всіх містах, містечках та селах Подільської губернії вдалося організувати просвітницькі організації та започаткувати реалізацію статутних завдань. Про це досить відверто писалося у місцевій пресі. Так, досить обережно, а то й вороже поставилися окремі жителі з „поважних хазяїв” до заснування „Просвіти” в с. Швиришківцях [104]. Певна пасивність у ставленні до просвітницької праці відзначалася й у м. Ялтушків Могилівського повіту [105]. Квола діяльність культурно-освітніх товариств відзначалася у м. Гайсин [106], Джурин Ямпільського повіту [107], м. Ладижин Гайсинського повіту [108], в с. Вищий Ташлик [109]. Про спротив селян організації просвітницьких заходів було помічено у с. Домські Кориченці Летичівського повіту [110].

Особливо складна ситуація склалася у Городоцькому товаристві „Просвіта”. За повідомленням газети „Життя Поділля”, просвітницький осередок у місцевих умовах виявився зброєю в міжособистісній боротьбі окремих людей, а власне пан-отців Самолевського та Богінського. Часопис на своїх шпальтах умістив матеріал, який розглядав ситуацію з різних боків, аргументуючи позицію та дії як одного [111], так і другого [112].

Непевною була ситуація в м. Немирів. Тут до „Просвіти” поряд з порядними людьми увійшло чимало громадян із сумнівною репутацією, через що товариство не спромоглося справитися із своїми основними завданнями [113]. Важко рухалася справа з організацією просвітницької праці в с. Петримани Ушицького повіту. Гурток молоді, який прагнув розвинути діяльність на культурно-освітній ниві, став жертвою „баб’ячих язиків” [114].

З боєм писав до редакції „Села” мешканець с. Вустя Ольгопільського повіту про те, що в селі немає „Просвіти”, хоча ще в 1917 р. просвітницький осередок розпочав роботу [115]. Учитель С. Зелениук у повідомленні до цього ж часопису також констатував факт відсутності „Просвіти” в с. Дельфинівка Балтського повіту [116]. Про це ж саме з сумом писав К. Березовський із с. Сивороги: „Прочитавши „Село” не можеш не любоватись. Всюди засновуються „Просвіти”, читальні і таке інше. Тільки в нас цього немає” [117]. Бажання заснувати товариство „Просвіта” у своєму селі висловлювали жителі с. Косанів Гайсинського повіту [118].

Причини незадовільної роботи „Просвіт” редакція газети „Життя Поділля” пояснювала тим фактом, що багато активістів просвітницької справи були зайняті на інших ділянках роботи, а якісної заміни їм не знайшлося. Як висновок, констатувалося: „Для цього діла потрібні молоді сили, котрі б близько стояли до народа і знали його потреби” [119].

У свою чергу, інструктор позашкільної освіти Могилівської повітової управи Зазулінський стверджував, що в справі налагодження просвітницької роботи не потрібно гонитись за великою кількістю членів. „Хай міцно згуртуються 10 – 15 чоловік в селі, – писав він, – нехай вони будуть більш свідомі і певні в тому, за що вони беруться, хай ці люди і будуть всею корпорацією „Просвіти”. Певність цих 15 чоловіків, їх сердешне бажання активної участі в праці освідомлення і освіти своїх селян далеко і безмірно дорожчі 100 членів аби яких з їхніми внесками” [120]. Другою істотною причиною, яка заважала розвиткові просвітницького руху, була відсутність сталого фінансування. Тому завданням місцевих самоврядних органів, на думку Зазулінського, мала бути дієва допомога товариствам „Просвіта” матеріальними та фінансовими ресурсами.

У розвитку просвітницького руху на Поділлі існувала ще одна велика проблема. Пов’язувалася вона з практичною відсутністю тісного зв’язку між товариствами. У краї не існувало ані губернської, ані майже повітових спілок. Цей фактор суттєво гальмував розвиток національної справи. Також на відміну від інших регіонів держави, на Поділлі не відбулося жодного просвітницького з’їзду. Не було налагоджено належної співпраці із кооперативними організаціями, осередки яких були щільно представлені у регіоні [121].

Після приходу на Поділля більшовиків навесні 1919 р. робота товариств „Просвіта” практично унеможливилася. Так, за повідомленням з с. Жерде після більшовицького перевороту в село приїхав загін „червоноармійців, як вони себе називали, просвіта була знищена і закрита”. Свідоме трудове селянство рішуче протестувало проти таких вчинків [122]. Таке ставлення більшовиків до просвітницьких організацій в значній мірі зумовлювалося теоретичними підвалинами їхньої культурної політики.

Основною метою в галузі культури вони вважали ідеологічне перевищення мас в комуністичному дусі. Для цього, на їх думку, необхідно було створити нову культуру, основою якої мав стати марксизм у світогляді, диктатура в політиці, колективізм у етиці [123].

Таким чином, у добу Директорії УНР на Поділлі склалися значно сприятливіші умови для відновлення діяльності просвітницьких осередків та заснування нових культурно-освітніх товариств. Вагому участь у цьому процесі брали представники інтелігентної праці, священники, селяни. Значну допомогу в організаційних питаннях надавали органи державної влади та місцевого самоврядування. Усе разом позитивно впливало на збільшення кількості просвітницьких структур, організацію їхньої діяльності, хоча в окремих місцевостях справа й наражалася на певний спротив. Цей процес був перерваний черговим більшовицьким завоюванням Подільського краю.

Джерела та література:

1. „Просвіти” Поділля в добу Української революції 1917–1920 рр.: Збірник документів та матеріалів / Упорядники: В. Адамський, Б. Кришук. – Кам’янець-Подільський : „Медобори–2006”, 2014. – С. 238.
2. Село. Екстрений випуск. – Кам’янець-Подільський. – 1918. – 3 грудня.
3. Логвіна В. Л. Кам’янецькі періоди життя Володимира Січинського / В. Л. Логвіна // Кам’янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв’язків: історія і сучасність. Збірник наукових праць за підсумками Міжнародної науково-практичної конференції „Кам’янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв’язків (16–17 травня 2003 р.)”. – Кам’янець-Подільський : Кам’янець-Подільський державний університет, 2004. – С. 145.
4. Село. Екстрений випуск. – Кам’янець-Подільський. – 1918. – 4 грудня.
5. Освіта. – Кам’янець-Подільський. – 1918. – № 2. – С. 21 – 22; Освіта. – Кам’янець-Подільський. – 1918. – № 3. – С. 20 – 21.
6. Машталір А.І. „Просвіти” і національне відродження українців у добу гетьманату (квітень-грудень 1918 р.) / А.І. Машталір // Вісник Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / [ред. кол.: В.С. Степанков (відп. ред.) та ін.]. – Кам’янець-Подільський: Кам’янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2013. – Вип. 6: На пошану професора А.Г. Філінюка. – С. 351–359; Кучеров Г.Г. Сільські „Просвіти” і місцева адміністрація Правобережної України періоду держави П. Скоропадського: проблеми взаємовідносин / Г.Г. Кучеров // Вісник Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / [ред. кол.: А.Г. Філінюк (відп. ред.) та ін.]. – Кам’янець-Подільський: Кам’янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2014. – Вип. 7: На пошану академіка П.Т. Тронька (до 100-річчя від дня народження). – С. 377 – 388.

7. Гудима В.В. Культурно-просвітницька діяльність Подільської губернської народної управи в добу Директорії УНР (листопад 1918 – листопад 1920 рр.) / В. В. Гудима // Освіта, наука і культура на Поділлі. Зб. наук. праць / гол. ред. кол. П. Т. Тронько. – Кам'янець-Подільський : Оіум, 2009. – Т. 14. – С. 105.
8. Село. Екстрений випуск. – Кам'янець-Подільський. – 1918. – 8 грудня.
9. Кучеров Г. Г. Статути сільських „Просвіт” Правобережної України як важливий чинник їхньої діяльності (1917 – 1923 рр.) / Г. Г. Кучеров, В. Д. Коцюк // Збірник наукових праць „Збереження національної ідеї та національної самосвідомості українського народу в контексті трагічних подій ХХ ст. (до 80-х роковин пам'яті жертв Голодомору 1932 – 1933 рр. в Україні). – Хмельницький : ХІ МАУП, 2014. – Випуск VII. – С. 113.
10. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 13 лютого.
11. Гудима В.В. Культурно-просвітницька діяльність Подільської губернської народної управи в добу Директорії УНР (листопад 1918 – листопад 1920 рр.) / В. В. Гудима // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць / гол. ред. кол. П. Т. Тронько. – Кам'янець-Подільський : Оіум, 2009. – Т. 14. – С. 105.
12. Освіта. – Кам'янець-Подільський. – 1918. – № 3. – С. 10 – 14.
13. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 4 січня.
14. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі: ЦДАВО України). – Ф. 2158. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 1.
15. Село. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – № 7. – С. 2 – 3.
16. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 24 січня.
17. Село. Екстрений випуск. – Кам'янець-Подільський. – 1918. – 3 грудня.
18. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1918. – 31 грудня.
19. Село. Екстрений випуск. – Кам'янець-Подільський. – 1918. – 11 грудня.
20. Село. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – № 5. – С. 22 – 23.
21. Село. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – № 12. – С. 27.
22. Село. – Кам'янець-Подільський. – 1918. – № 46-47. – С. 17.
23. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 3 січня.
24. Назаренко Є. Д. „Просвіта” на Поділлі в 1917–1919 роках / Є. Д. Назаренко // Проблеми духовного і національного відродження на Поділлі: науковий збірник за матеріалами всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції, 9-10 листопада 1995 р., м. Хмельницький. До 90-річчя утворення Подільської „Просвіти” / [ред. кол.: В. П. Мацько (голова), П. Я. Слободянюк (наук. ред.), Є. І. Сохацька та ін.]. – Хмельницький, 1995. – С. 28.
25. Село. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – № 2. – С. 23.
26. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1918. – 28 грудня.
27. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 12 січня.
28. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 23 січня; Село. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – № 7. – С. 23.
29. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 21 лютого.
30. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 9 травня.

31. Село. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – № 10. – С. 23.
32. Село. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – № 20. – С. 21 – 22.
33. Село. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – № 2. – С. 23.
34. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 6 березня; Село. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – № 9. – С. 24.
35. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 14 березня; Село. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – № 10. – С. 23.
36. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 6 лютого; Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 12 лютого.
37. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 5 лютого.
38. Село. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – № 8. – С. 23.
39. Село. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – № 7. – С. 22.
40. Село. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – № 8. – С. 24.
41. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 21 лютого; Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 6 березня.
42. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 23 лютого.
43. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 14 березня; Село. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – № 10. – С. 23.
44. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 4 березня.
45. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 12 лютого.
46. Село. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – № 12. – С. 26.
47. Село. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – № 7. – С. 22.
48. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 5 лютого.
49. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 18 лютого.
50. Назаренко Є. Д. „Просвіта” на Поділлі в 1917–1919 роках / Є. Д. Назаренко // Проблеми духовного і національного відродження на Поділлі: науковий збірник за матеріалами всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції, 9-10 листопада 1995 р., м. Хмельницький. До 90-річчя утворення Подільської „Просвіти” / [ред. кол.: В. П. Мацько (голова), П. Я. Слободянюк (наук. ред.), Є. І. Сохацька та ін.]. – Хмельницький, 1995. – С. 28.
51. Село. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – № 7. – С. 22 – 23.
52. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 4 січня.
53. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 26 січня.
54. Прокопчук В. С. З історії просвітницького руху на Хмельниччині / В. С. Прокопчук // Проблеми духовного і національного відродження на Поділлі: науковий збірник за матеріалами всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції, 9-10 листопада 1995 р., м. Хмельницький. До 90-річчя утворення Подільської „Просвіти” / [ред. кол.: В. П. Мацько (голова), П. Я. Слободянюк (наук. ред.), Є. І. Сохацька та ін.]. – Хмельницький, 1995. – С. 19.
55. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 5 березня.
56. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 9 лютого
57. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 4 січня.
58. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 21 січня.

59. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 27 січня.
60. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 5 лютого.
61. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 6 лютого.
62. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 21 лютого.
63. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 6 квітня.
64. Лозовий В. Подільська „Просвіта” / В. Лозовий // Вісник історико-культурологічного Подільського братства. – Кам'янець-Подільський. – 1995. – № 4. – С. 46.
65. Село. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – № 2. – С. 7 – 9.
66. Кучеров Г.Г. Становлення і діяльність сільських „Просвіт” Подільської губернії у 1918–1919 рр. (за матеріалами часопису „Життя Поділля”) / Г.Г. Кучеров // Освіта, наука і культура на Поділлі. Зб. наук. праць / гол. ред. кол. П. Т. Тронько. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2010. – Т. 16: Матеріали круглого столу „Освіта, культура і просвітницький рух на Поділлі”. 22 жовтня 2010 року. – С. 143.
67. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 6 квітня.
68. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 11 січня.
69. Село. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – № 5. – С. 22.
70. Село. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – № 10. – С. 26.
71. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 11 лютого.
72. Село. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – № 20. – С. 22.
73. Село. Екстрений випуск. – Кам'янець-Подільський. – 1918. – 3 грудня.
74. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 5 березня.
75. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 22 січня.
76. Освіта. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – № 3. – С. 22.
77. Кучеров Г.Г. Становлення і діяльність сільських товариств „Просвіта” Правобережної України (1905 – 1923 рр.): Дисертація на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук. – Кам'янець-Подільський, 2007. – С. 111.
78. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 23 лютого.
79. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 14 березня.
80. Кучеров Г. Г. „Просвіта” с. Глібів Ушицького повіту Подільської губернії (1918–1919 рр.) / Г. Г. Кучеров // Освіта, наука і культура на Поділлі. Зб. наук. праць / гол. ред. кол. О. П. Реєнт. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2011. – Т. 18: Матеріали круглого столу „Освіта, культура і просвітницький рух на Поділлі”. 22 жовтня 2011 року. – С. 44.
81. Село. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – № 12. – С. 28.
82. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 3 квітня.
83. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 5 квітня.
84. Наш шлях. – Кам'янець-Подільський. – 1920. – 25 квітня.
85. ЦДАВО України. – Ф. 1131. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 113.
86. ЦДАВО України. – Ф. 1131. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 114.
87. ЦДАВО України. – Ф. 1131. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 115 зв.
88. ЦДАВО України. – Ф. 1131. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 113.
89. ЦДАВО України. – Ф. 1131. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 113.

90. Кучеров Г. Г. Статути сільських „Просвіт” Правобережної України як важливий чинник їхньої діяльності (1917–1923 рр.) / Г. Г. Кучеров, В. Д. Коцюк // Збірник наукових праць „Збереження національної ідеї та національної самосвідомості українського народу в контексті трагічних подій ХХ ст. (до 80-х роковин пам’яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні). – Хмельницький : ХІ МАУП, 2014. – Вип. VII. – С. 113.
91. Держархів Вінницької обл. (далі: ДАВО). – Ф. 172. – Оп. 4. – Спр. 596. – Арк. 1.
92. ДАВО. – Ф. 172. – Оп. 4. – Спр. 596. – Арк. 13.
93. ДАВО. – Ф. 172. – Оп. 4. – Спр. 596. – Арк. 7.
94. Село. – Кам’янець-Подільський. – 1919. – № 10. – С. 23.
95. Державний архів Хмельницької області. – Ф. Р – 1184. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 63 – 79.
96. Кучеров Г. Г. Становлення і діяльність сільських товариств „Просвіта” Правобережної України (1905–1923 рр.): Дисертація на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук. – Кам’янець-Подільський, 2007. – С. 111; Лозовий В. Подільська „Просвіта” / В. Лозовий // Вісник історико-культурологічного Подільського братства. – Кам’янець-Подільський. – 1995. – № 4. – С. 46; Шмурікова Н. Було нелегко за будь-якої влади / Ніна Шмурікова // Слово Просвіти (всеукраїнський культурологічний тижневик). – 2008. – 8 жовтня; Сохацька Є. Кам’янець-Подільська „Просвіта” на сторінках „Нової Ради” (1917–1919 рр.): період відновлення / Євгенія Сохацька // Слово Просвіти (всеукраїнський культурологічний тижневик). – 2011. – 6–12 жовтня; Лозовий В. „Просвіта” на Поділлі в добу національно-визвольних змагань (1917–1920 рр.) / В. Лозовий, В. Нестеренко // Просвітницький рух на Поділлі (1906–1923 рр.) / упоряд.: М. Мошак, В. Лозовий. – Кам’янець-Подільський : Кам’янець-Подільське міське товариство „Просвіта”, 1996. – С. 31; Машталір А. І. Вплив постаті Т. Г. Шевченка на діяльність Подільської „Просвіти” (1917–1920 рр.) / А. І. Машталір // Матеріали ХІІІ історико-краєзнавчої конференції: [присвяченої 80-річчю від дня народження І. С. Винокура] / О. М. Завальнюк (голова), В. І. Войтенко (співголова), Л. В. Баженов (відп. редактор) та ін. – Кам’янець-Подільський : Абетка, 2010. – С. 363.
97. Життя Поділля. – Кам’янець-Подільський. – 1919. – 25 березня.
98. Життя Поділля. – Кам’янець-Подільський. – 1919. – 28 лютого.
99. Життя Поділля. – Кам’янець-Подільський. – 1919. – 5 квітня.
100. Життя Поділля. – Кам’янець-Подільський. – 1919. – 29 квітня.
101. Життя Поділля. – Кам’янець-Подільський. – 1919. – 5 лютого.
102. Село. Екстрений випуск. – Кам’янець-Подільський. – 1918. – 11 грудня.
103. Життя Поділля. – Кам’янець-Подільський. – 1919. – 1 лютого.
104. Життя Поділля. – Кам’янець-Подільський. – 1919. – 27 січня.
105. Село. – Кам’янець-Подільський. – 1919. – № 8. – С. 24.
106. Село. Екстрений випуск. – Кам’янець-Подільський. – 1918. – 4 грудня.
107. Село. Екстрений випуск. – Кам’янець-Подільський. – 1918. – 4 грудня.
108. Село. – Кам’янець-Подільський. – 1919. – № 6. – С. 30.

109. Село. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – № 6. – С. 30.
110. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 18 лютого.
111. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 27 березня.
112. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 9 квітня.
113. Село. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – № 9. – С. 26.
114. Село. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – № 9. – С. 26.
115. Село. – Кам'янець-Подільський. – 1918. – № 50. – С. 24.
116. Село. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – № 8. – С. 28.
117. Село. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – № 8. – С. 30.
118. Село. – Кам'янець-Подільський. – 1918. – № 50. – С. 26; Село. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – № 9. – С. 26.
119. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 9 квітня.
120. Село. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – № 10. – С. 20 – 23.
121. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 29 квітня.
122. Життя Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 30 квітня.
123. Кручек О.А. Становлення державної політики УСРР у галузі національної культури (1920–1923 рр.) / О. А. Кручек. – К. : Інститут історії України НАН України, 1996. – С. 9.

Баженов Л.В.

м. Кам'янець-Подільський,

Кошель О.М.

м. Київ

**ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ У ДОСЛІДЖЕННЯХ
ТА ОПИСАХ ПОДІЛЬСЬКОГО ЄПАРХІАЛЬНОГО
ІСТОРИКО-СТАТИСТИЧНОГО КОМІТЕТУ
(60-ті роки ХІХ – початок ХХ ст.)**

У статті розглядаються етапи досліджень і створення описів населених місць Подільським єпархіальним історико-статистичним комітетом у 1865-1901 рр., їх значення для нинішньої української історичної науки та для потреб підготовки перевидання томів «Історія міст і сіл України» в новій редакції.

Ключові слова: Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет, історико-статистичний опис міст і сіл, дослідження, нарис, джерела.

Активний процес розвитку в Україні у другій половині ХІХ ст. історичної науки, піднесення краєзнавчого руху, зростання інтересу в громадськості до минувшини своїх отчих країв спричинилися до нагальної потреби розгорнути і вдосконалити регіональні дослідження, створити